

MARİFETULLAH BAĞLAMINDA YENİ BİLİM'İN XIII-XV. YÜZYILLARDAKİ TÜRK MÜZİĞİ NAZARİ SİSTEMİNE ETKİLERİ

Gülüzar Ezgi ÜNAL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Türk Müziği Devlet Konservatuarı

Özet: Marifetullah; (Ma'rifet) ve (Allah) kelimelerinden oluşan Arapça bir isim tamlamasıdır. Türkçe'ye "Allah'ı tanıma" ya da "Allah'ı bilme" olarak çevrilmiştir. Kelâm ve tasavvuf ilminin temel konularından olan marifetullah konusu, itikadî bilgilerin epistemolojik temellerinden biridir. Bu epistemolojik temel Türkçe "bilgi" kelimesi ile karşılanan ma'rifet kelimesinin ilim ile eşanlamlı kullanımından doğan bir ayrım neticesinde bâtnî ilim kategorisinde ele alınmasıyla oluşturulmuştur. İlimleri zâhiri ve bâtnî ilimler olarak ele alan sufiler, tasavvuf düşünce sistemi içerisinde marifetullahın kesbi olmayan ilim manasında bâtnî ilim kategorisinde nitelendirilmesini öngörmüşlerdir. Söz konusu düşünce sistemi marifetullahta derinleşebilmek için Allah'ı tanıma ve bilme maksadıyla gerçekleştirilecek vehbî ilimlerin şirk-i esbâbî içerisine düşmeden nasıl yapılacağıнын yol ve yöntemlerini de izâh etmektedir. Ancak İmam Gazzâlî'den bu yana kesinleşmiş olan bu yaklaşım çerçevesinde Türk-İslâm coğrafyasında ontolojik açıdan güvence altına alınmış bir bilimsel zihniyetin nasıl yerleştirileceği ve bu bilimsel zihniyet çerçevesinde "bilimin" nasıl yapılabileceği konusu "Yeni Bilim" anlayışının ortaya çıkmasıyla sıkça tartışılmıştır. "Yeni Bilim" ifadesi ile karşılanan Yüksek Orta Çağ düşüncesini, Orta Çağ İslâm bilginleri ile olan etkileşimlerini eserlerinde yakından görebildiğimiz Roger Bacon'ın bilim tarihindeki yeni olana ufuk açan kavrayışı sayesinde görebilmekteyiz. Rönesans sonrası doğacak bilim öncesinde bu kavrayışı idrak etmek yalnızca Avrupa'da ortaya çıkan yeni bilimi anlamak için değil Türk-İslâm coğrafyasındaki sistemleşen düşünce mirasını anlamak için de elzemdir. Bu çağda hem

Hristiyanlar hem de Müslümanlar doğayı değil, dinlerini ve dinlerini daha iyi anlamayı sağlayacak felsefi birikime yönelmişlerdir. Bu tutum uzunca bir süre yeni bilgiler üretmeye engel olacak bir tutum olarak düşünülmüşse de “Tanrı tarafından aydınlatılmayı” en yüksek deney mertebesinde gören Bacon’ı modern bilimsel düşünceye kaynaklık eden düşünürlerden biri olmaktan alıkoymamıştır. Bu çalışma söz konusu tutumlara yönelik tartışmanın sağladığı çerçevede doğrultusunda iki ana soru/sorun etrafında şekillenmiştir. Birincisi; önceden marifetullah nazariyesi bağlamında açıklanmış ilim anlayışı Ortaçağ’da Yeni Bilim’in ilk nüvelerinin ortaya çıkmasıyla birlikte herhangi bir değişime uğramış mıdır? İkincisi ise; 13-15. yüzyıllardaki Türk Müziği

Nazari Sistemini kuran âlimler tarafından müziğin anlaşılan ve yansıtılan mahiyetinin Türk Müziği’nin sûfî metafiziği dolayısıyla açıklanmakta olan ereğine marifetullah nazariyesi bağlamında yeni bir açıklama getirmektir. Söz konusu açıklama Yeni Bilim’in Ortaçağ’daki ilk temsilcisi Roger Bacon’ın Ortaçağ İslâm dünyası ile karşılıklı etkileşiminin bir sonucu olarak sunulmuştur. Nitel araştırma kapsamına giren çalışmada betimsel yöntem kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Marifetullah, Yeni Bilim, Türk Müziği
Nazari Sistemi Abstract: Marifatullah is an Arabic noun phrase composed of the words (Ma’rifet) and (Allah). It is translated into Turkish as “recognizing Allah” or “knowing Allah”. The subject of marifatullah, which is one of the main topics of theology and Sufism, is one of the epistemological foundations of theological knowledge. This epistemological foundation is formed by the fact that the Turkish word ma’rifet, which is translated as “knowledge”, is considered as a category of bâtinî sciences as a result of a distinction arising from its synonymous use with ilim (knowledge). The Sufis, who considered the sciences as the intellectual and spiritual sciences, envisioned that marifatullah, within the Sufi system of thought, should be characterized as the spiritual knowledge in the sense of the unacquired knowledge. The aforementioned system of thought also explains the ways and methods of how to do innate sciences for the purpose of knowing and knowing Allah in order to deepen in marifatullah without falling into şirk-i asbâbî. However, within the framework of this approach, which has been finalized since Imam al-Ghazâlî, the issue of how to establish an ontologically secured scientific mentality in the Turkish-Islamic geography and

how “science” can be done within the framework of this scientific mentality has been frequently discussed with the emergence of the “New Science” understanding. We are able to see the High Middle Ages thought, which is met with the term “New Science”, thanks to Roger Bacon’s seminal insight into the new in the history of science, whose interactions with medieval Islamic scholars can be closely observed in his works. Comprehending this insight before the science that will emerge after the Renaissance is essential not only for understanding the new science that emerged in Europe, but also for understanding the systematized intellectual heritage in the Turkish-Islamic geography. In this age, both Christians and Muslims turned to philosophical knowledge that would enable them to better understand their religion and their religion, not nature. Although this attitude was considered to be an obstacle to the production of new knowledge for a long time, it did not prevent Bacon, who considered “being enlightened by God” to be the highest level of experimentation, from being one of the thinkers who were the source of modern scientific thought. In line with the framework provided by the discussion on these attitudes, this study is shaped around two main questions/issues. First, did the understanding of science, which was previously explained in the context of the theory of marifatullah, undergo any change with the emergence of the first nuclei of the New Science in the Middle Ages? Secondly, did the theoretical system of Turkish music in the 13th-15th centuries change? The second is to provide a new explanation in the context of the theoretical theory of marifatullah for the purpose of explaining the understood and reflected nature of music through the Sufi metaphysics of Turkish Music by the scholars who established the theoretical system of Turkish Music in the 13th-15th centuries. This explanation is presented as a result of the interaction of Roger Bacon, the first representative of the New Science in the Middle Ages, with the medieval Islamic world. The study, which falls within the scope of qualitative research, uses a descriptive method.

Key Words: Marifetullah, New Science, Turkish Music Theoretical System

GİRİŞ

Türk-İslâm coğrafyasında iktidarın hukuki, siyasi, sosyolojik ve felsefi artalanları kullandığı iki büyük ve önemli görünümü vardır: Devlet ve Din. Bu bağlamda iktidarın söz konusu artalanlardan hangisiyle daha fazla güçlendirildiğine bağlı olarak yapılabilecek farklı tanımları mevcuttur. Bu çalışmada ilk olarak Dünya'yı ve Ukbâ'yı algılayış ve anlayış biçimi bakımında felsefi artalan ön plâna alınmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde marifetullah nazariyesinin tasavvuf ilminde geniş yer bulan anlatımı içerisinde Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî'nin anlatımına başvurulmuştur. Kuşeyrî tasavvufi tecrübeyi bizzat yaşayan bir şahsiyet olarak İslâmî ilimlerin her alanında eser veren bir âlimdir. Eserlerini hem ilim dünyasına hem de sûfilere hitap eder bir şekilde kaleme almıştır. Hûcvîri, Gazalî, İbn Arabî ve İbn Haldûn gibi çok sayıda bilgin ve sûfiyi etkilemiştir. Marifetullah nazariyesi hakkında kelâmcıların da mevcut bulunan görüşlerine değindikten sonra genel mahiyette bir marifetullah tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Bu anlatım neticesinde epistemolojik ve ontolojik bakımdan garanti altına alınmaya çalışılan Ortaçağ İslam dünyasındaki ilim anlayışı ise Yeni Bilim'e temel olan Roger Bacon'ın felsefî görüşleriyle kıyaslanarak anlatılmıştır. İkinci bölümde çalışmanın ana hedefi olan 13-15. yüzyıllardaki Türk Müziği Nazari Sistemlerine bakışta özellikle âlimlerin yakından ilişkili olduğunu savladığımız marifetullâh nazariyesi söz konusu belirlemeler kapsamında değerlendirilmeye çalışılmıştır. 13. yüzyılda özellikle Safiyüddin Urmevî'ye ait müzik teorisi olarak anlatılagelmiş nazari yaklaşım, 15. yüzyılda ise Kırşehirli Yusuf bin Nizameddin ile başlayan makam temelli nazari anlatım esas alınmıştır.

BÖLÜM MARİFETULLAH NAZARİYESİ

Bu çalışma konusu bakımından temelde İslâmî bir ilim olarak marifetullahı anlatmak ve açıklamak amacıyla değildir. Bu nedenle ilgili bölümde marifetullah konusu ile ilgili olarak sunulacak olan bilgiler Türk-İslâm toplumu özelinde Yüksek Orta Çağ düşüncesinin yapısı dikkate alınarak anlaşılacak istenen ilim anlayışının 13-15. yüzyıllardaki Türk Müziği Nazari Sistemine etkileri bağlamında okunmalıdır.

Marifetullah Nedir?

Marifetullah İslâm dininin merkezinde yer alan ve Allah'ı bilmenin imkânını ve mahiyetini tartışan itikadî bir ilimdir. Bu minvalde İslâm

âlimlerinin esas gayesi de Allah'a iman etmeye sevk edecek olan bu ilmi anlamaya ve açıklamaya çalışmak olmuştur. Marifetullah konusu İslâmî ilimler içerisinde yer alan kelâm ve tasavvuf ilminin odak noktasında yer almaktadır (Şaşa, 2017: 1). Söz konusu ilimlerin marifetullah hakkındaki yorumları ise birbirinden ayrıışmaktadır. Bu ayrıışmayı ilimlerin metot, konu ve gaye açısından farklılaşmalarına bağlanması, İslâmî düşünce tarihindeki mezhepsel farklılıkları metodolojik bakımdan incelenebilecek bir zeminde düşünebilme açıklığını da bu vesileyle sunmuş olmaktadır. Bu çalışma konusu bakımından böyle bir incelemeye girişmemekle birlikte İslâmî düşünce tarihinde bilgi kavramına ilişkin felsefi bir yorumla marifetullahın mahiyetine yönelik olan ve nihayetinde felsefenin epistemoloji olarak adlandırılan dalında yürütülen soruşturmalara benzeyen bir soruşturma içerisinde olarak öncelikle marifetullah kavramını kökensel olarak açıklama girişiminde bulunmuştur. Marifetullahın terim olarak manasının idraki ile sağlanan düşünsel hazırlık ise Kuşeyrî Risâlesi'nden istifade etmek suretiyle marifetullahın hem kelâm ilmi hem de tasavvuf ilmi ışığında nasıl görüldüğünü yansıtmak amacını taşımaktadır. Nitekim Kuşeyrî Risâlesi'nde zâhir ile bâtını, şeriat ile hakikati, tasavvuf ile nakli birleştiren tasavvuf tarihindeki yerini de bu gayretine ve başarısına bağlayabileceğimiz bir şahsiyettir. Çalışmanın bu kısmında ilk olarak Kuşeyrî'nin tasavvufî bilgileri nazarında marifetullah açıklanacaktır.

Tasavvuf İlminde Marifetullâh

Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî Nişabur civarındaki Üstüva kasabasında Rebiulevvel 376/ Temmuz 986'da dünyaya gelmiştir. Maliye memuru olmak için Nişabur'a gelen Kuşeyrî burada Ebu Ali Dekkâk ile tanışarak ilkin şer'î ilimleri öğrenmiştir. Akabinde fıkıh ve kelâm derslerine başlamış ve Ebu İshak İsferayinî'den kelâm öğrenmiştir. Risâle'yi yazdığında 437/145'de 51 yaşında olan Kuşeyrî tasavvuf anlayışında ise kelâm konusundaki bilgi ve başarısının tesirlerini de göstermiştir. Öyle ki İslâm tarihindeki öncelikli yeri tasavvuf anlayışında aklı da ön plâna çıkarmasından kaynaklanmaktadır. Döneminin en meşhur sûfilerinden ilk tasavvufî bilgileri almıştır ve Risâlesi'nde kendi tasavvuf görüşünü ortaya koymuştur (Kuşeyrî, 2021, haz., Uludağ, S. : 11-12-13). Bu görüş temel karakteri bakımından Uludağ tarafında şu şekilde izah edilmektedir:

Risâle'deki tassavvuf, sadece dünyadan el etek çekmek demek olan “zühd” ve amel demek olan “vera” dan ibaret değildir.

Risâle’de zühhd (asketizm)den tasavvuf (mistisizm)a, yani amelden marifete, ibadetten irfana, şeriattan hakikata geçilmiş, fakat ameli, ibadeti ve şeriati önemsiz görme durumundan dikkatli bir şekilde kaçınılmıştır (Kuşeyrî, 2021, haz.,Uludağ, S. : 21).

Tasavvuf ilmi özü, mahiyeti gereği bilgiden daha ziyade marifeti öne çıkaran ve geleneğinde ilmin vehbi ve kesbî/nazarî olarak ikiye ayrıldığı bir ilimdir. Sûfilere göre tefekkür, akıl yürütme ve duyulara dayanan ilim kesbîdir. Allah katından gelen peygamberlik ve şeiât hükümleri ise vehbidir. Bununla birlikte tasavvufta ilim zâhir ve bâtın olarak ikiye ayrılmakta ve marifet nazariyesine yalnızca zâhir bilginin yani akıl ve duyuların ışığında ulaşılammaktadır. Kaynağı vahiy ve ilham olan bâtın bilginin ve zâhir bilginin makul olan şekilde kaynaşması gerekmektedir. Zira bazı âlimler de, örneğin; Gazzâlî, marifetullah gibi özel bir bilgiye ulaşmak için bilinenin hakikatine uygun olan sûretin akılda ve kalpte oluşması gerektiğinden bahsetmektedir (Şaşa, 2017: 18).

Tasavvuf iki bölümden oluşmaktadır: amel ve ilim. Kuşeyrî’nin tasavvufu marifete büyük önem vermekle birlikte amel hususuna daha fazla önem vermektedir. Nitekim Kuşeyrî Risale’de Cerirî’den naklettiği lafızda amelin ve tasavvufun gayesinin keşf ve marifet olduğunu söylemektedir. Tasavvufu oluşturan; ibadet, taat, takvâ, vera, zühhd ve ahlâk da denebilen amel, tasavvufun temelinde yer almaktadır. Marifet, irfan, ilham, hikmet, sır ve hakikat adı verilen ilim ise tasavvufun ulaşmak istediği nihai amacıdır. Akl-ı selimin gösterdiği yolda yürüyen ve Hakk’ın dışında her şeyi kalbinden uzaklaştıran sûfiler bu amel neticesinde marifete ulaşırlar. Marifet ise akıl ve yahut nakil ile öğrenilemez. Keşf ile elde edilen bilgilerden doğan marifet, Kuşeyrî’nin tanımına göre “ulemâ lisanında ilim mânasına gelir. Her ilim bir marifettir, her marifette bir ilimdir” (Kuşeyrî, 2021, haz., Uludağ, S. : 398).

Marifet; husûs, tecrübî, ameli ve tatbikî bilgidir. İlim ise umumî, küllî, nazarî ve mücerret bigidir. Kalbin verdiği bilgiye marifet ve irfan, aklın verdiği bilgiye ilim denilir. Marifetin kaynağı sezgi (keşf,ilham), ilmin kaynağı istidlâldir. Marifet tasavvufi, ilim zâhirî bilgidir. Marifet ve irfan, ilim ve bilgi manasına gelir. Tasavvuf kelimesinin müradifi olarak da kullanılır. Sûfiler kalp ve keşf ile elde ettikleri bilgilere marifet; akıl ve istidlâle elde ettikleri bilgilere ilim derler, marifet demezler. Naklî ve şer’î bilgilere de ilim derler (Kuşeyrî, 2021, haz., Uludağ, S. : 398).

Uludağ, Kuşeyrî'nin tasavvuf ilmi ile ilgili görüşlerini daha açık bir biçimde ortaya koyabilmek için tasavvufun iki farklı çeşidi olduğundan bahsetmek gerektiğini vurgulamaktadır. “Bunlardan biri filozoflara ait tasavvuf (mistisizm) diğeri ise şeriata bağlı olan sûflere ait tasavvuf anlayışıdır. Bilgi teorisinde keşf ve ilhamı(sezgi) esas alan Platon, Plotinus ve Bergson gibi filozofların kurdukları felsefî sistemin temel niteliği mistiklik (sırrîlik)tir.” (Kuşeyrî, 2021, haz., Uludağ, S. : 22). Mistik bir temeli olan felsefî tasavvuf, felsefe yapma geleneğine uygun olarak düşüncenin kendi üzerine düşünmesi ile açığa çıkan kaynağın kökenine ve değerine yönelik bir araştırma halidir. Ayrıca İslâm felsefesi tarihinin en önemli tartışmalarını doğuran bu araştırmalar değişmeyen ezelî ve ebedî hakikati bulmak için insana ve onun yapıp ettiklerine de ayrı bir kıymet vermektedir. Bu kökensel araştırmaların nasıl yapılacağı, hangi yoldan gidileceği hususunda ise farklı görüşler mevcuttur. Felsefî tasavvufun daha iyi anlaşılması ve İslâm felsefesi tarihine bakıldığında mutasavvıf filozofların tuttuğu yolun tasavvuf felsefesinden farklarını belirginleştirmek adına aşağıda bu dört yol, dört farklı görüş izah edilemeye çalışılacaktır:

1. Meşşâilik: Aristo ve İbn Rüşd gibi filozoflar tarafından takip edilen bir yoldur. (Peripatetizm). Kabul veya reddedilen her şeyi saf aklın ilkeleri ile açıklama eğilimindedir.
2. İşrakîlik: Platon ve Plotinus gibi filozoflar tarafından takip edilen sezgici bir yoldur. Kabul veya reddedilen her şey sezgiyle açıklanamaz nassa dayanması gerekmektedir.
3. Kelâm: Şeriata ve nassa dayanan bir akılcılıktır.
4. Tasavvuf: Şeriata ve nassa bağlı sezgiciliktir. Keşf ve ilham nasslara bağlıdır (Kuşeyrî, 2021, haz., Uludağ, S. : 22).

Bununla birlikte marifetullah konusunda da birbirinden farklı özellikler gösteren, farklı düşünme biçimleri üzerine kurulmuş ve farklı epistemolojik temeller üzerinde yükselmiş usûller mevcuttur (Şaşa, 2017: 5, 6). Bunlar; fakihler ve usulcülerin, tasavvufçuların, kelâmcıların ve felsefecilerin düşünme biçimlerine göre esasen insan-ı kâmilin nasıl olması gerektiği üzerine bir düşünüm gerçekleştirme manası taşır (Atay, 1967: 156).

Tasavvufî İlim ile Felsefî Bilgi

İslâm felsefesi tarihinde çekişme halinde bulunduğu bilinen kelâmcılarla

mutasavvıfların esasen manevi ilimleri ve ilâhi hakikatleri elde etmek maksadıyla aynı düşünce mirasına dayandıklarını söylemek gerekmektedir. Ortaçağ İslâm dünyasında ortaya çıkan ve gelişen felsefi nitelikli düşünme, İslâmdaki teknik adı ile Felasife Yunan felsefesine dair düşünsel hareketin anlaşılması ve anlatılması gereğine dayanır. Bu gerekliliği idrak eden ve bilimin İslâm dünyasında tanınmaya başlamasından sonra ortaya çıkan kelâmcıların Mu'tezile hareketi içinde yer alan Nazzam ve Allâf ile daha sonra 10. yüzyılda yaşamış ünlü Eş'arici doğa felsefecisi Bakıllani ile ve özellikle kelâm hareketi içinde olan, Yunan felsefesiyle de yoğun bir ilişki içinde olduğunu gördüğümüz Gazzâlî, onu takiben de Râzî, Nasreddin Tusî gibi isimler Felasife aracılığıyla antik felsefeyle iştigal olmuşlardır (Arslan, 2009: xiv). Böylece anlaşılmaktadır ki Uludağ'ın tahlil ettiği üzere “nassa birinci derecede önem veren kelâmcı ile mutasavvıf arasında bir ihtilaf yoktur” (Kuşeyrî, 2021, haz., Uludağ, S.: 23). Bu iki fikir hareketi öncüleri aynı düşünce mirasına dayanan lakîn farklı yolları takip eden ilim öncülerini temsil ederler. Ancak mistik temel üzerine kurulan felsefi tasavvuf ile şeriatten kopmamış ve aksine onunla telif edilmiş olan tasavvufun farkları mevcuttur. Tasavvuf felsefesini vücuda getiren sûfiler her şeyden önce zâhittirler. İbadetle ve taatle meşgul olurlar ameli bunun peşi sıra düşünürler. Bu nevi manevî ve fiili tecrübeleri ise birtakım bilgileri yani marifeti meydana getirmektedir. Bununla birlikte Kuşeyrî'de felsefi bir tasavvuftan ziyade tasavvuf felsefesi olduğu söylenmektedir.

(Özcan, 2021), *Tasavvufta Marifetullah Anlayışı* başlıklı çalışmasında marifetullah kavramının kökensel açıklamasını şu şekilde vermektedir ki tasavvufta “marifet” kavramının kullanıldığı yerlerde “marifetullah”ın kast edildiği ve bunun felsefi tasavvuftan farklı olduğu görülmektedir:

عرف kökünden gelen mârifet kelimesi ve türevleri sözlükte bir şeyi bilmek, ilim, günahı ikrar etmek, hoş bir şekilde esen rüzgâr, insanların birbiri ardınca gelmesi, at yelesi bildirmek, tarif etmek, öğretmek, insanların birbiriyle tanışması, kâhin, müneccim, tepe, tümsek, iyilik, cömertlik, güzel koku, bir şeyi koklayıp süslemek, horozibiği, deve hörgücü, yüksek kum tepesi, cennetle cehennem arasındaki yer, Arafat Dağı, avuç içerisinde çıkan yara haber sormak, insan yüzü, toplumda görüşü kabul gören kişi nefsin aklın şahitliği ile kabul ettiği ve tabiatın uygun bulduğu şey, insanların gelenekleri gibi anlamlara gelmektedir (Özcan, 2021: 751).

(Özcan, 2021) Bu çalışmada marifetullahı Abdurrahman-ı Câmî'den istifade ederek şu şekilde tanımlamaktadır: “Marifetullah, yüce Allah'ın

zâtını, sıfatlarını, hâl ve olayları, olan biten her şeyi ayrıntılarıyla açık bir şekilde bilmektir” (Özcan, 2021: 751). İslâmî ilimlerden olan tasavvuf, sezgici ama aynı zamanda şeriate ve nassa dayanması bakımından kelâm ilminden farklı bir epistemolojik zeminde hareket eder. (Şaşa, 2017) *Kelâm ve Tasavvuf Açısından Marifetullah* başlıklı doktora tezinde İslâm tarihi ve İslâm felsefesi tarihinde görünüme gelen kelâm ve tasavvuf ilimleri arasındaki fikir mücadelesinin epistemolojik açıdan bir araştırmasını sunmakla birlikte marifetullah nazariyesinin bu fikir mücadelesi içerisinde tasavvuf ilmi açısından algılanış ve anlatılış biçimlerine değinmektedir. Öncelikle tasavvuf ilmi bağlamında mutasavvıfın kime, kime/ kimlere denildiğine bakılacak olursa Kuşeyrî'nin tasavvuf konusundaki ünlü Risalesi'nde anlatıldığı üzere “Müslümanların en faziletli şahısları, Hz. Peygamber'in sohbetinden daha faziletli bir şey bulunmadığından bu sohbette bulunan Sahabelerdi. Sahabenin yaşadığı çağdan sonraki çağda yaşayan ve sahabe ile sohbet edenlere ise Tâbiûn ismi verilmişti. Tâbiûndan sonra gelenlere ise Etbâu't -tâbiîn adı verilmişti” (Kuşeyrî, 2021, haz., Uludağ, S. : 95). Etbâu't -tâbiîn döneminden sonra dindar müslümanlara âbid ve zâhid denildiğini yazan Kuşeyrî daha sonra ise bidatçı denilen mezheplerden ayırt etmek amacıyla Ehl-i Sünnetin ileri gelenlerinin mutasavvıf (meslekleri için de tasavvuf) adını aldığını söylenmektedir (Uludağ, 2014: 23).

İslâm tarihinde mutasavvıfların tesirlerinin arttığı ve Kuşeyrî'nin zamanına geldiklerindeki tasavvufî ilim anlayışı bakımından öne çıkan en önemli husus ise mutasavvıfların ilimleri zâhiri ve bâtını ilimler olarak ayırmaları ve bâtını ilimlerle iştiğal olmalarıdır. Bu ayırım ise “mutasavvıfların zâhir ulemasını; şekilci, resmiyetçi ve öze yabancı olarak addetmelerinden kaynaklanmaktadır. Keza bu vaziyet içerisinde zâhiri ilimler ile iştiğal olan kelâm, fıkıh ve hadis âlimleri tasavvufa şüphe ile bakmışlardır.

Tasavvufta marifetullah anlayışının tasavvufî temellerinin felsefi tasavvuf ve tasavvuf felsefesi ayırımının idrak edilmesi ile ortaya çıkan farklı yorumlarını değerlendirmek ise marifetullah nazariyesinin Türk Müziği Nazariyatı üzerindeki tesirlerinin daha fazla hangi düşünme biçiminden kaynaklandığının gösterilebilmesi açısından önemlidir. Gazzâlî'nin “kalp ve gönüller sırların hazinesidir, cevherlerin madenleridir” lafzında geçen sırlar kelimesi tasavvufta “ruhun bir idrak mertebesi, kalp içine konmuş bir latife” anlamındadır. Kalp marifetin, ruh muhabbetin, sır da müşahedeni

mekânı olarak anlatılmaktadır. Burada müzik, kalplerde ve gönüllerde gizli olan sırların açığa çıkması anlamında ve Türk müziğinin uzun yıllardır sûfi metafiziği dolayısıyla açıklanan ereğine uygun bir açıklama içerisinde verilmektedir. Ancak bu açıklamada dahi müziğin bizzat kendisinin kalbe ulaşmadığı, müziğin kalbin içinde ağırlıklı olarak ne varsa onu harekete geçirdiği yorumu ön plâna çıkmaktadır (Gazzâlî, 2020: 10, 11). Sûfilerin müzik hakkındaki yorumlarına bir örnek teşkil eden bu yorumdan başka müziğin kökenine ilişkin hususların açıklanmasında çeşitli nazariyeler öne sürülmüştür. Bunlar; Elest Bezmi (Mîsak Nazariyesi), İlahî Güzellik, Ruhun Erkekliği Nefsin Dişiliği, Pisagor, Ezelî Güzellik, Hikmet ve Feleklerin Dönüşü'dür. Feleklerin dönüşüne dayanan Pisagorcu nazariye özellikle benimsenmiş olmakla birlikte fazlaca rağbet edilen nazariyelerden biri de Elest Bezmi nazariyesi olmuştur (Arıcıoğlu, 2009: 27). Bu çalışma kapsamında pisagorcu nazariye ve Türk Müziğine etkileri detaylandırılacaktır ancak okuyucuya tasavvuf ve kelâm ilminde marifetullah anlayışı açısından bütüncül bir okuma sağlayabilmesi açısından kelâm ilminde marifetullah anlayışının açıklanmasına öncelik verilmiştir.

Kelâm İlminde Marifetullah

Kelâm ilmi her şeyden önce epistemolojik anlamda tanımlanabilen bir düşünce sistemine dayanmaktadır. Bu epistemolojik mahiyeti bir tanımla izah edecek olursak; imanın esaslarını düşünölebilen ve idrak edilebilen hususlar olarak işleyen ilim veya marifetin kaynağı olarak akıl, nass ve hissi kabul eden İslamî düşünce disiplini (Şaşa, 2017: 7). Bu disiplinin felsefe ile olan bağlantıları ise esasen bilgi felsefesinin bilme etkinliğinin özünü anlamak için sorduğu sorularla aynı sorulara yönelmesinde bulunabilmektedir. Epistemoloji olarak adlandırılan bilgi felsefesi, birtakım özel sorulara ve bu soruların cevaplarına ilişkin olarak özne ve nesne arasında özne tarafından kurulan bağlarla ortaya çıkan bilme etkinliğidir. Böyle bir bilme etkinliğini özne için anlamlı kılan sorular şu tür sorulardır:

- İnsani varlıklar neyi bilebilir?
- Bilgi iddiamızı nasıl meşrulaştırabiliriz?
- İnsan bilgisinin sınırları var mıdır?
- Eğer sınırları varsa onlar nelerdir ve onları belirleyen nedir?
- Bilgi nedir?
- Bir şeyi bilmek ne demektir?

Soru diziliminden anlaşılacağı üzere insani varlıkların ilkin episteme anlamındaki bilgiyi logos manasındaki akılsal açıklamaya başvurarak anlama çabasından önce neyi bilebildiğine ilişkin bir merakın giderilmesi noktasında bazı bilgi aktarı kurmaya yöneldiği görülmektedir (Horner, Westacott, 2011: 33). Söz konusu bilgi aktarı ise öznenen nesneye yönelen bilinç etkinliğidir. Bilinç etkinliği olarak bilgi aktarı algılama, anlama ve açıklama türünde olabilir (Çüçen, 2001: 17). Ancak bir önermenin bilgisini elde etmek, onu deney yoluyla gözlemlemek anlamındaki algılama aktı ve öznenin nesne hakkındaki bilgileri mantıksal bir bilgi türü olarak açıklaması anlamındaki açıklama aktı bir şeyi bütünüyle kavrama edimini maddesel olarak tanımlanabilen bir nesne üzerinden ele aldıkları için sezgisel ya da zihinsel içerikli anlamlandırma süreçlerini daha az içermektedirler. Felsefe tarihinde öznenin bir şeye yönelmesi ve onun hakkında bilgi edinmek istemesi çabası açısından ise sadece zihinsel bir etkinlik olarak bilme ve bir şeyi kavram olarak idrak etme anlaşılmamaktadır. Felsefenin en kökensel tartışmalarının yürütüldüğü alanlardan biri olan epistemoloji alanı bu nedenle ontolojinin ve etiğin farklı düşünme prensiplerini şekillendirmiştir. Söz konusu felsefi disiplinler ise İslâm felsefesi bağlamında da yoğun bir şekilde tartışılmış, bu disiplinlerin temel ilkelerini bilen İslâm âlimleri tarafından ele alınmıştır. İslâm felsefesi tarihinde bu minvalde en önemli kaynaklardan biri olarak kelâm ilmi; müteahhir kelâmcılar içerisinde adı zikredilen Gazzâlî, fâil-i muhtar Tanrı tasavvuruna bağlı olarak yürütülen tartışmalar içerisinde oldukça önemli bir konumdadır. Öyle ki Ortaçağ'da müslümanları dünyanın entelektüel liderleri yapan ve 16. yüzyılda ise bilimsel çalışmalarda gerilemenin nedenlerini ortaya koyan pek çok açıklama mevcut olduğu gibi bu açıklamalar içerisinde kelâm ilminin felsefileşen karakteri ve felsefe-bilim tartışmalarına değin uzanan bir marifetullah inancı karşımızda durmaktadır.

Kelâm ilmi yukarıda bahsedilen bilgi felsefesinin sorduğu özel sorulara ilişkin cevaplar araması bakımından ve daha sonra ki teolojik mahiyetteki bilgi arayışında okuyucuya kelâmın felsefileştiği ya da felsefenin kelâm ilmine yaklaştığı noktaları ayırt etmesi için bir bağışıklık sağlayacaktır. Bu ayırt etme edimine sahip olunması Ortaçağ'ın bilimsel çalışmalarında öncü konumda olan Müslüman âlimlerin esasen 13. ve 14. yüzyıllarda başlayan ve 16. yüzyılda belirginleşen bilimsel gerileme ile sahip oldukları inanç temelli nazariyelerin, bu gerilemelerle bir bağlantısı olup olmadığını anlamak adına önem taşımaktadır. Bu inanç temelli nazariyelerden en

önemlisi marifetullahtır. Ayrıca söz konusu nazariye ilgili yüzyıllarda aklı ilim olarak sınıflandırılan müziğe ilişkin nazari yaklaşımları da doğrudan etkilemiştir.

Kelâm düşüncesinde tasavvuf ilminden farklı olarak zâhir ve kesbi ilim önemsenmektedir. Bu bağlamda kelâmcıların marifetullah konusunda da teorik/nazarî bilgiyi önemsedikleri söylenebilir. Nitekim onlar “Allah’ın sıfatlarının tezahürlerini ve isimlerinin tecellilerine dikkat çekmek yerine, onun sıfatlarının var olup olmadığıyla ilgilenmektedirler” (Şaşa, 2017: 32). Bu çalışma kapsamında Gazzâlî’nin kelâm ilmi hakkındaki görüşlerinden daha fazla istifade edildiği içindir ki kelâm ilminin müteahhir dönem olarak adlandırılan dönemde felsefeden aldığı etkiler bağlamında tümel bir disiplin görünümünde olduğu söylenebilir. Ancak bu noktada “unutulamamalıdır ki kelâm bir yandan felsefeyle yüzleşip hesaplaşıırken, inceleme alanına aldığı konularla tümelleşirken bir yandan da ait olduğu ve temsil ettiği dinî karakterini muhafaza etmekle yükümlüdür” (İbiş, 2023: 226). Çünkü hem epistemoloji hem de ontoloji gibi felsefi disiplinlerde aynî varlık olarak koyutlanan insan varlığı düşüncesindeki maddesel indirgemeci tutumun bir getirisi olarak Tanrı’nın zihnî bir varlık olarak düşünülmesi, kelâm ilmi açısından çelişik olacaktır. Bu bağlamda tümel bir disiplin olarak kelâm, teorik bilgiyi ifade etmek için ilim kelimesini öne çıkarmaktadır. İlim elde etmek hem aynî hem de zihnî varlık olarak Allah’ın sıfatlarını bilmek anlamında marifetullaha erişmektir. Bununla birlikte kelâmcıların pratik/amelî bilgidен çok teorik/nazarî bilgiyi önemsedikleri görülmektedir. Teorik/nazarî bilgiye daha fazla önem atfetme olgusundan hareketle 13. yüzyıl İslâm düşüncesine ve bu düşünce nazarında gerçekleştirilen aklı ilimlere (daha özelde müziğe) bakıldığında ise yalnızca Ortaçağ İslâm dünyasında değil skolastiğin son dönemlerini yaşayan İngiltere ve özellikle Roger Bacon’ın bir geçit tipi olarak yeni bilimsel düşünce sistemine bakmak gerekmektedir.

Ortaçağ’da ve Ortaçağ İslâm Dünyasındaki Bilimsel Düşünme Faaliyeti: Roger Bacon’ın İslâm Filozoflarından Aldığı Etkiler ve İslâm Düşünce Dünyasına Sunduğu Katkılar

Ortaçağ, Romalılar döneminde Hristiyanlık dininin ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Romalıların Mısır’ı zapt etmesi ve akabinde Hristiyanlık dininin resmi din olarak kabul edilmesiyle Roma dönemi ve bütün Batı Ortaçağ düşüncesinde dinleşme süreci de başlamıştır. Bu bağlamda Batı

Ortaçağ'ı'nı skolastiğin görünümüne geldiği yer olarak tasavvur eden düşünme biçimi, Hristiyanlık dinine bağlı kalınması nedeni ile bilimsel düşünmenin gerilemesi şeklinde bir anlatıyla tarihsel süreçte belirginlik kazanmıştır. Lâkin skolastik düşünmenin temel niteliği skolastik kelimesinin ad olarak skolastik felsefe ve skolastik filozoflar topluluğundan, sıfat olarak da okula ilişkin, okulla ilgili anlamına gelen manasından ileri gelmektedir. Bununla birlikte Mübahat Türker Küyel'in aktardığı üzere Roma dönemi sonlarındaki ve 14. yüzyıl başlarına değin uzanan dönemde Ortaçağ'da yapılmış olan felsefelerin tümünün Tanrı-Bilim anlamında yapıldığı görülmektedir. Ancak bu durum onların skolastik olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü burada skolastik kelimesi daha çok bir yönteme vurgu yapmaktadır. Söz konusu yöntem, pek tabii Hristiyan dini açısından doğruluğu kabul edilen iki önermeden bir başka önerme çıkarma ve bu yolla yapılan usavurmalar ile temel bir soruna çözüm getirme gayretini açıklamaktadır. Tasımlar arasında yapılan bu akıl yürütme biçimi modern bilimsel faaliyete hazırlayan yöntemsel ilkeci tutumun ilk aşamaları olmakla birlikte Batı Ortaçağ'da hâlâ dini bir karakter taşımaktadır. Genellikle bu dini karakter ve skolastik düşünme biçimi nedeniyle Batı Ortaçağ'ında bilimsel faaliyetlerin duraksadığı anlatılagelmiş olsa da Batı Ortaçağ'ında bilimsel etkinliğin önemini kaybetmesine esasen neden olan sıfat olarak skolastiğin peripatetik okulun öncüsü Aristoteles'in bilimsel öğretilerini temele almasından ve Aristoteles'in felsefi mahiyetteki bilimsel düşüncelerine karşı çıkılmasının dinsizlikle suçlanılmaya vardırılmasından kaynaklanmıştır (Unat, 2019: 2). Bu noktada esasen dinsizlik suçlamasına maruz kalınan aşırılıktan hariç tarihsel anlatıda özellikle Kıta Avrupası dışındaki Britanya adalarında Aristoteles felsefesinin Arapça çevirileri vasıtasıyla skolastiğin yükselişinden bahsedilmektedir. Ortaçağ'ın ilk yüzyıllarında (5. ve 10. yüzyıllar) Batı için kültür bakımında bir düşkünlük dönemi olduğunu belirten Gökberk (2011), buna karşılık Doğu'da özellikle İslâm dünyasında bir yükselme olduğunu vurgulamaktadır. İslâm dünyasında yükelişe geçen bilimsel faaliyetleri ve felsefi düşünme sistemlerini detaylandırmadan önce özellikle Roger Bacon' ın içinde yer aldığı yeni bilimsel yaklaşımın ilk nüvelerinde bahsetmek gerekmektedir.

Tüm Ortaçağ'da olduğu gibi Roger Bacon'ın yaşadığı yüzyıllarda da (1214/1292) hem bilimsel çalışmaların hem de felsefi düşünme faaliyetinin esas gayesi olan dini aklın ilkeleri ile uzlaştırma fikrinin kökensel yeri, Aristoteles ve Platoncu özellikle de Yeni- Platoncu düşünce ufkunda

aranmalıdır. Buna ek olarak Batı Ortaçağı'nın henüz haberdar olmadığı pek çok Antik Yunan kaynaklı metnin Arapça çevirilerinin yapılması suretiyle Kindî, İbn Sîna, İbn Rüşd gibi düşünürlerin Batı Ortaçağ düşüncesi mirasına doğrudan etki ettikleri bilinmektedir. Nitekim Roger Bacon felsefesinde Ortaçağ Avrupası'na hem Yunanca hem de Arapça eserlerin Latinceye tercümeleri ile ulaşan bu düşünce ufkunun izleri görülebilmektedir. Bununla birlikte Roger Bacon'ın düşünce tarihindeki önemi, modern mahiyetteki Yeni Bilim anlayışından önceki döneme ve bu anlayışa gereken art alanı sağlamış olmasıdır. Kaygın (2019) Roger Bacon'ın Ortaçağ İslâm dünyasından aldığı tesirleri incelediği makalesinde konu ile ilgili şu hususları aktarmaktadır:

Mantığı, fiziği, kozmolojisi ve metafiziği Aristoteles'ten; aklın ilahi aydınlanması, evrensel hilomorfizm ve ruhun ayrılabilirliği gibi konuları ise Yeni-Platonculuktan devralmıştır. Bacon, doğadaki varlıkların çeşitlenmesini ve hareketini açıkladığı *Specieslerin Çoğalımı* (De multiplicatione specierum/ The Multiplication of Species) adlı eserinde ne Yeni-Platoncu sudur doktrinini düzenlemiş ne de ışığın kozmogonisini ya da metafiziğini geliştirmiştir. Aksine Kindî'den gücün/kuvvetin evrensel yayılımı doktrinini temele alan hocası Robert Grosseteste'nin (1168-1253) ışık kuramını metafiziksel ve kozmolojik kapsamından çıkartarak, kapsamlı bir fiziksel nedensellik kuramı geliştirmiştir (Kaygın, 2019: 130).

Kaygın'ın aktardığı bilgiler ışığında görülecektir ki Roger Bacon'ın özellikle varlık anlayışı üzerinde Ortaçağ İslâm düşüncesinin hem doğrudan hem de dolaylı etkileri görülebilmektedir. Roger Bacon özelinde Batı Ortaçağı'na hakim olan düşünsel ufkun ise yıllar içerisinde Aristoteles felsefesinin ağırlığı altında anlatılması eğiliminin bırakılmasıyla farklı bir anlatıma kavuştuğu görülmektedir. Öyle ki Yeni-Platoncu ve etki aldığı esas kaynak olması nedeniyle Plotinosçu felsefi düşünmenin sirayet ettiği araştırma alanlarının sayısı hem Batı dünyasında hem de Doğu dünyasında oldukça fazladır. Roger Bacon'ın kozmogonisi de bu noktada daha uzlaşmacı bir tavır ortaya koyarak hem Aristotelesçi düşünce anlayışından hem de Yeni-Platoncu, Plotinosçu anlayıştan aldığı ortak etkileri yansıtmıştır. Bununla birlikte bir Fransisken olan Roger Bacon'ın düşünsel izleğinde Ortaçağ İslâm düşüncesinden aldığı etkiler nedeniyle olacak ki Batı dünyasında Peripatetik ve Plotinosçu doktrinlerin Doğu dünyasında anlamlanan meşşai ve işraki doktrinlerin arasından bir orta yol tutarak ilerlemek söz konusu olmuştur. “Bir taraftan Aristoteles'in diğer taraftan İslâm düşüncesi

dünyasının temel eserlerinin tercümesiyle birlikte Yeni-Platoncu felsefe ile Hristiyan teolojisinin Aristotelesçi felsefe ile uzlaştırılmaya/ayrıştırılmaya çalışıldığı” bir düşünsel tartışma ortamında Roger Bacon, deney ve deneyleme konusundaki görüşleri ile Ortaçağ İslâm âlimlerini etkilerken kendisi de büyük oranda etki altına girmiştir (Kaygın, 2019: 130).

Roger Bacon Batı Ortaçağı'nda “varlığı maddi ve ruhani varlık olarak ayıran girişimin ilk öncüsüdür” (Kaygın, 2019: 141). Bu girişimin amacı doğadaki neden-sonuç ilişkisini teolojik alandan ayırmak ve maddesel bir zemine oturtmaktır. Onun felsefesindeki dini etkiler bilimsel düşüncenin refahını sağlayacağı teolojik etkiler bağlamında düşünülebilir. Skolastiğin son döneminde yaşamış olmasına ve Hristiyan dininin olumladığı ya da olumlamadığı düşünceler ışığında bilim yapma faaliyetinin gerçekleştirildiği bir alanda varlık göstermiş olmasına karşın modern bilimin bugünkü inanışta temeli olan doğal varlıkların matematiksel olarak açıklanması fikrinin ilk olarak Roger Bacon'da görüldüğü söylenebilir. Ortaçağ ve Roger Bacon'ın bilimsel düşünme faaliyetinin temel ilkeleri hakkında genel bilgileri edindiğimiz bu bölümden sonra İslâm coğrafyasındaki durum değerlendirilecektir.

İslâm tarihi M.S 622' de Hicret ile başlamıştır. Bu aynı zamanda İslâmî düşünce tarihinin de başlangıcıdır. Bu başlangıcı hatırlamanın Ortaçağ İslâm dünyasındaki bilimsel düşünme faaliyetini anlamak açısından Aydın Sayılı'nın George Sarton'dan aktardığı üzere şöyle bir önemi vardır:

“Tarihte, daha önce de, kısa sürede büyük başarılar elde etmiş fatihler görünmüştü, ancak bunların devletleri kendi ömürlerinden daha uzun süreli olmamıştır. Müslüman fetihlerinin dikkate değer veçhesi onların açık şekilde nihâi oluşuydu. Gerçekten de ilk kez bir din, yayılmanın gerçek muharrik gücü durumuna geldi; siyasi yöneticiler değişecek fakat din varlığını sürdürmeye devam edecekti” (Sarton'dan akt. , Sayılı, 2011: 15, 16).

Bu alıntıdan anlaşılacağı üzere İslâmî düşünce tarihi nüvelerini doğrudan doğruya İslâm dininin kaidelerinden almaktadır. Bu sebeple de Ortaçağ İslâm dünyasında deneysel modelleme ve matematiksel modelleme olarak zuhur eden

“Yeni Bilim” anlayışı, Doğu'da bilimsel çalışmaya yönelten beklentinin etkisiyle şekillenmiştir. Söz konusu beklenti dünyayı dönüştürmek için bilim yapmak değil marifetullah bağlamında dünyayı betimlemektir (Demir, 2015:

65). Batı Ortaçağı'nda ve Roger Bacon'ın bilimsel düşünme faaliyetinde ise doğayı/dünyayı betimleme kaygısından daha fazla olarak onu açıklamak ve matematiksel modelleme ile kurulacak neden-sonuç ilişkilerini teolojik etkiden uzaklaştırmak esas amaç durumundadır. Arapça'nın Kur'an ve Peygamberin dili olması nedeniyle müslümanlar arasında bir inanç ögesi olarak yüceliğine inanılması, İslâmî düşünce tarihinin de uzun yıllar Arapça yazılmasını beraberinde getirmiştir. 8. yüzyıla gelindiğinde Abbasi halifeliğinin ortaya çıkışı ile bilimsel anlamda önemli bir döneme girilmiştir. İslâmî düşünce tarihinin bu başlangıç döneminde Antik Yunan'daki bilimsel mahiyetteki literatürü fark eden âlimlerin tercüme faaliyetleri sayesinde felsefe de bilimler ile bu bilimlerin uygulamaları da Batı'dakine kıyasla daha ileride ve öncü konumunda olmuştur. Ayrıca İslâmî felsefi düşünce Batı'daki Ortaçağ Hristiyan felsefesine benzer olarak Antik çağın belirli otoritelerine başvurmuştur. Bunlardan başlıcaları Aristoteles ve Platon'dur. Bu çalışma kapsamında özellikle ön plâna çıkarılmak istenen yüzyıllardaki müzik tasavvuru, Aristoteles ve Platon'un felsefelerinin Ortaçağ İslâm dünyasına olan yansımalarından oldukça etkilenmiştir.

Ortaçağ İslâm Düşüncesinde Etkili Olan Bilim ve Uygulama Pratiklerinin Bir Yansıması Olarak Müziğin Nazari Anlatımında Marifetullahın Yeri (13. Ve 15. Yüzyıllar)

Feleklerin dönüşüne dayanan Pisagorcu nazariye İslâm âleminde özellikle tasavvufi çevrelerde yaygınlaşarak Türk Müziği nazari sistemleri içerisinde okuması yapılabilecek anlatımlara sahip olmuştur. Öztürk (2014) tarafından müzik bilimleri literatürüne kazandırılan “Daire/ Devir/ Şedd Modeli” kavramı tarihsel olarak bakıldığında ve belirli yüzyıllar içerisinde konuşulan nazari anlayışa bağlı olarak (13. yüzyıl nazari sistemini açıklama gücüne sahip olması bakımından da), Safiyüddin Urmevî'nin nazari görüşlerinin ön plânda olduğu bir anlatıya sahiptir denebilir. Söz konusu nazari sistem, felsefe tarihinde Milet Okulu olarak anılan, İzmir'in güneyinde Söke- Milas yolunun batısında ve bugünkü Balat koyunun yakınlarındaki Milet kentinde başlayan; gezginler ve tacirler aracılığıyla Dünya'ya yayılan düşünce sistemlerinin ilk menşei denebilecek bir kimliğe sahiptir. Bu okulun ilk temsilcisi olan Thales'ten başlamak üzere bilim tarihinde İtalya kıyılarında bilimi yeşerten düşünme biçiminin en önemli temsilcisi Pisagor'a kadar ortaya çıkan en önemli olgulardan biri bir kuram dâhilinde bilgi üretme pratiğini kazanmaktır. Bu çalışma kapsamında Yunan filozof ve bilginlerinden olan

Pisagor'un dinî ve mistik niteliklere sahip olan bilim topluluğu ile özdeşleşen felsefî düşünme biçimleri önem arz etmektedir. Pisagor ve pisagorcular, Hintlilerde olduğu gibi ruhun son nefesle bedeni terk ettiğine inanmaktaydılar. Topluluğun esas amacı “Öbür Dünya” inancına sahip mistik eğilimli ve bununla birlikte bilimin gelişme evreleri açısından önemli olan bilgileri üretmektir. Bu bilgilerden biri olarak ifade edilebilecek olan harmonik orantı düşüncesi, etkileri astronomi bilimine kadar uzanan geniş tesirli bir düşünce sistemidir. Bu sistemde gök cisimlerinin, müzikteki aralıklara göre sıralandıkları ve dolanımları sırasında her birinin harmonik sesler çıkardıkları, bu seslerin ise evrenin kendine özgü müziğini oluşturduğu savlanmaktadır (Tekeli, 2011: 23, 27). Lakin ölümlülerin kulakları bu müziği işitememektedir. Pisagor ve takipçilerinin bilginin topluluk içinde paylaşılmasına fakat topluluk dışındakilerle paylaşılmasının doğru olmayacağına ilişkin görüşleri etkili olmaktadır ki “evrenin müziği ölümlülerin işitecekleri bir şey değildir” şeklinde tasavvur edilmiştir. Bununla birlikte esas maksadın felsefe ilminde ehil olmayan kimselerce bu görüşlerin yanlış kullanımını engellemek olduğu bilinmektedir. Öyle ki “Pisagor'un anlayışına göre, bu bilgilerin kâğıda ve yazıya dökülmesinden daha ziyade, gereklerinin fiilen hayatın içine amel-i sâlihler olarak yansıtılması önem taşımaktaydı. Pisagor, Allah katında hakîm bir şahıs için asıl makbul olanın hakîmin sözlerinin değil, fiillerinin olduğunu ifade etmekteydi” (Yaman, 2010: 203). Pisagorcuların Safiyüddin Urmevî'nin nazari sistemine kaynaklık eden düalist evren anlayışı ve göklerin müziği hususu Gökberk (2011) tarafından şu şekilde aktarılmaktadır:

Pisagorcuların bilim alanındaki en büyük başarıları astronomidedir. İlk defa olarak yeri, evrenin merkezi olmaktan çıkarmışlar, onu küre şeklinde düşünmüşler, yerin evrenin ortasındaki görünmeyen merkezi ateşin etrafında dolandığını söylemişlerdir. Merkezin ateşin etrafında batıdan doğuya olmak üzere on tane gök cismi sphairos'lara (saydam kürelere) takılmış olarak dönmektedir: Yer, karşıyer, güneş, ay o zaman bilinen beş gezegen ile duran yıldızlar gökü. Güneş tutulması, ay, yer ile güneşin arasına girince, ay tutulması da yerin ya da karşıyerin gölgesi ay üzerine düşünce olur. Bütün hızla giden şeyler bir ses çıkarırlar, dolayısıyla yıldızlar bir ses çıkarırlar; bu sesin yüksekliği yıldızın merkezi ateşe olan uzaklığı ile orantılıdır.

Böylece göklerin de bir musikisi vardır ama bunu sıradan ölümlüler işitemezler (Gökberk, 2011: 30).

Pisagor ve pisagorcuların astronomi ve müzik ile ilgili olarak ortaya koydukları sistemli, felsefi düşünme biçimine ise müzik bilimi açısından zorunlu bir postulat olarak yaklaşmamak gerekir. Çünkü buradaki esas, felsefenin bilimsel bir nitelik kazanma yolunda kümülatif olarak ilerleyen bir doğa felsefesine dayanmasıdır. Pisagorcu felsefi düşüncesinin temelinde de matematik orantılar ile açıklanan bir doğa mefhumu yer almaktadır.

Yunan felsefesinin önemli bir kesiti olan ve sayı metafiziğine dayanan Pisagorcu nazariyat anlayışına göre temellendirilen 13. yüzyıl nazariyat sisteminin temelinde, Antik Yunan'ın müzik nazariyatı anlatımının önemli bir unsuru olan tetrakordlar vardır. Tetrakordlar makamın doğurucu dizisini saptamakta ayrı bir unsurdur. Bir tetrakordun başındaki ve sonundaki sesin makamsal açıdan önemi de daha fazla olmaktadır. Öyle ki tetrakordun başındaki ve sonundaki sesler değişmezler. Ancak aradaki seslerin değişmesi ile farklı biçimlerde dörtlüler elde edilebilmektedir (Özgür, 2001: 170, 171). Esen'in Öklid'in monokord yöntemine dayandığını söylediği bu nazariyat modeli, Safiyüddin'in kendi zamanında sistemci okulun nazari anlayışını oluştururken istifade ettiği bir model konumundadır. Nitekim sistemci okulun nazari görüşü çerçevesinde de temelde devir kavramına dayanan "Dörtlü cinslerin temel durumda olduğu, önce dörtlü cinslerin, ardından bunlara tanini aralığının eklendiği beşliler ve daha sonra da dörtlü ve beşlilerin birleşimlerinden elde edilen sekizli daireler elde edilmesine" dayanan bir nazariyat anlatımı söz konusudur (Esen, 2022: 137).

Birinci bölümde bahsedildiği üzere 13. yüzyılın müzik nazariyatı çalışmalarına etkisi olduğu olduğu savlanan meşşai doktorini ve müziğe etkileri bağlamında Aristoteles'in felsefi düşünme izleğinin tuttuğu yolda; müziği ölçmeye yarayan bir yöntem ile pratikte var olan müzik arasındaki açıklığı kapatmaktan ziyade "öngörölmüş deneysel ölçümlerden hareketle müzik pratiğini açıklamak ve sınıflandırmak amaçlanmıştır (Öztürk, 2014). Bu amaçla hareket eden Safiyüddin Urmevî meşşai doktrinine uyan bir perspektiften müzik nazariyatı hakkında çalışmalar yapmıştır denebilir. Burada meşşai geleneği hatırlatmaktaki esas amaç kelâm ilmi bağlamındaki marifetullah inancına dayanan bir nazari anlatımın olduğunu vurgulamaktır. Birinci bölümde kelâm ilmi bağlamında marifetullah nazariyesi başlığında anlatıldığı üzere ve Uludağ'ın kısa fakat özsel tanımında kelâm; şeriata ve nassa dayalı akılcılıktır. 13. yüzyılın bilimsel çalışmalar yapan, felsefeler üreten ve müzik nazariyatı hakkında yazan âlimlerinin İslâm dininin hüküm sürdüğü bir coğrafyada yaşamaları nedeniyle dinsel etkiyi çalışmalarında

hangi boyutlarıyla gösterdikleri bazen aşikâr olabiliyorken bazen de belirli bilgi aktlarına ve bu aktların birbirleriyle olan ilişkisine bağlı olabilmektedir. Öztürk'ün devir modeli olarak tanımladığı ve Sistemci Okul açısından önemli bir konumda olan Safiyüddin Urmevî'nin kaleme aldığı iki edvârında (bunlardan biri Kitab'ül Edvâr diğeri ise Şerefiyye Risalesi olmak durumundadır) görülmektedir ki devir modelini şekillendiren esas düşünme sistemi bilgi aktları arasında özellikle öznenin nesne hakkındaki bilgileri mantıksal bir bilgi türü olarak açıklaması anlamındaki açıklama aktına uygun bir üslubu muhafaza etmektedir. Safiyüddin'in kullandığı terimler de buna paralel olarak sınıflandırıcı ve teorik olarak açıklayıcı terimler olmuş ve bu terimlerle kurulan nazari bilgilere yönelik bir müzik nazariyesi anlatımı sunmuştur (Öztürk, 2021: 23). Bununla birlikte bu çalışma açısından önemli görülen hususun daha çok astronomi, fen ilimleri ve felsefe hakkında eserleri ile tanınan Nasîrüddin Tûsî ile Safiyüddin Urmevî arasındaki ilişkiden kaynaklanabileceği düşünülmektedir. Kitâbü'l Edvâr'ın başlangıcında Uygun'un aktardığı üzere Safiyüddin'in müzik nazariyatı çalışması yapması için kendisini Tusî'nin teşvik ettiği edvârda açıkça belirtilmese de E nüshasının 79. bendinde sayfa kenarına düşülen bir not ile açık edilmiştir (Urmevî, 1999: 133). Söz konusu ilişki ise Tusî'nin felsefî kelâm geleneğinin temsilcilerinden ve dahi İmmâmiye içerisinde felsefî kelâmın kurucusu olması nedeniyle kurulabilmektedir. Tusî'nin düşünce hayatında meşşâî felsefesinin ve felsefî kelâmın etkili olduğu dönemde bu alanlarla ilgili eserler yazdığı bilinmektedir. Meşşâî felsefesi ile kelâmın üzerinde birlikte çalışılması gereği Gazzâlî'den bu yana beliren bir düşüncedir. Ancak Gazzâlî'de meşşâî geleneğe bağlı İslâm felsefesi ve filozoflarına bir tepkisellik de söz konusudur. Tusî ise meşşâî geleneğe karşı bir tepkisellik geliştirmemiş Tecrîdü'l-i 'Tikâd adlı eserinde felsefe ve kelâmın konularını bir ve aynı olarak ele almıştır. Bu noktada içlerinde Taşköprüzâde'nin de olduğu pek çok yazarın meşşâî felsefesiyle kelâmı birleştiren kişinin Tusî olduğunu söylediği bilinmektedir.³

Safiyüddin'in nazariyat modeli matematiksel modelleme konusunda esas etkiyi mistik ve dahi dini bir felsefe yapan pisagorcu felsefeden alırken meşşâî felsefenin ve kelâmın birlikte işletilen düşünce ufkunun bir uzantısı olarak düşünülebilmektedir. İslâm dünyasındaki âlimler açısından dini temele alan felsefeler ortaya koymak, müzik anlatılarında dahi bu temeli

³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin>

korumaya çalışmak yeni olmamakla birlikte çalışma alanındaki rüştünü ıspat etmenin dini kaidelerden uzaklaşmamakla da yakından ilişkisi vardır. İslâm dini açısından da oldukça merkezi bir konumda olan marifetullah nazariyesi de bilgi denilen marifetin ilkin Allah'ın bilgisinin edilmesi anlamına gelmesi nedeniyle insanın neyi bilebileceği ve açıklayabileceği konusuna bir sınır çizmektedir. Bu husus felsefenin ve kelâmcıların da özel olarak tartıştıkları bir konudur. Bu sebeple de söz konusu yüzyıldaki nazari çalışmaların felsefi boyuttaki bilgiye yönelme davranışı açıklığa kavuşmaktadır. Safiyüddin, özellikle Tusî'nin meşşai felsefeye ve marifetullah nazariyesinin kelâm ilmi içerisindeki tanımına dayanan bir ilmi düşünme pratiğine sahiptir. Safiyüddin eseri Kitabü'l Edvârı yazma konusunda kendisini teşvik eden Tusî'nin mantık, felsefe, kelâm, ahlâk, matematik ve astronomi hakkındaki bilgi ve tecrübelerinden muhakkak istifade etmiş olmalıdır ki nazariyat anlatımında da matematiksel ve astronomik bir anlatıma başvurmuştur.

15. yüzyıla gelindiğinde ise makam modeli ön plâna çıkmaktadır. 15. yüzyılda müzik nazariyatı alanında eserler ortaya koyan nazariyatçılar bu modele yaklaşım biçimleri bakımında kendi içlerinde ayrılmaktadırlar. Abdülkâdir Merâgî, Lâdikli Mehmet Çelebî, Fettullah Mümin Şirvanî, Alişâh bin Hacı Bûke kendilerinden önceki sistemci okulun nazari yaklaşımıyla örtüşen bir anlatımı benimserlerken, Yusuf bin Nizâmeddin Kırşehrî, Hızır bin Abdullah ve Seydî ise çalgı üzerindeki düzen pratiğiyle örtüşmeyen bir nazari anlatıdan kaçınmışlardır. Bu modelin ayırıcı unsuru olarak tasavvuf ilminden ve bu ilim içerisinde müzik neveleri bakımından dini müzik yerine semâ tabiri altında toplanan sufi ıstılahtan söz edilebilmektedir (Öztürk, 2021: 34). Çalışmanın bu başlığı altında ikinci olarak 15. yüzyılda anlatılagelen makam modeline dayalı nazari yaklaşımın tasavvufi marifetullah esasına dayandığı iddia edildiği içindir ki tasavvufi semâ anlayışından kısaca bahsedilecektir. Sûfiler sema deyimini genellikle ölçülü ses ve hoş sadâ anlamına gelen müzik yerine kullanılmaktadırlar. Kainatı Allah'ın tecellisi olarak gören mutasavvıflar, bütün seslerde müzikal anlamda bir ahenk görmüşlerdir. Tasavvufta semâ müzikten çok daha geniş kapsamlı bir mana içerecek biçimde kullanılmıştır. Vecd ise semânın bir parçası, ölçülü ve ahanekli harekettir.

Gazâlî bu meseleyi *Kitabü Âdâbi's Semâ' Ve'l-Vecd* başlığı altında incelemiştir. Nitekim ölçülü hareketleri seslerle bir arada düşünmek icab etmektedir. Onun için vecd, semânın meyvesi olan

bir haldir. Semâ dinlemenin bir neticesi olarak Hak Teala tarafından gelen bir mânâdır. Semâ yapan bu manayı kendinde bulur (vecd). Bu buluşa veca adı verilir. Vecd ise iki türlü sonuç doğurur: Bilgi (marifet, irfan, keşf, ilham, feyz) ve hâl (Uludağ, 2020: 172).

Makam modeli, sufilerin benimsedikleri bâtinî yaklaşıma ve bu yaklaşımın 15. yüzyıldaki Türk Müziği nazari sistemine etkisiyle örtüşen bir anlatıma sahiptir. Nitekim Kırşehirli Yusuf bin Nizameddin, *Risâle-i Mûsikî* adlı eserinde ilkin Empedokles tarafından ileri sürülen ve Platon tarafından benimsenip Timaious diyalogunda ele alınan dört unsur anlayışına (İslâm dünyasındaki karşılığı ile anasır-ı erbaa anlayışı) bağlı kalarak ve sistemci okuldan farklı olarak İshraki felsefeye ve marifetullahın tasavvuf ilmi bağlamındaki anlayışına dayalı bir anlatımla müzik nazariyatı hakkında yazmaktadır.

Risâle-i Mûsikî, Sistemci Okul açısından temel bir konu niteliğindeki mûsikî matematiğine hiç değinmediği gibi kozmolojik, ezoterik ve sembolik bakımlardan da özgün ifadelere sahiptir. On iki makam, dört şube, yedi avaze, -tarifi verilen- elli üç (ancak ismen zikredilen elli yedi) terkiib ve on dokuz usul hakkında bilgi veren Kırşehirli, dört unsurlu ve bâtinî karakterde bir nazari anlayışa bağlı kalır (Öztürk, O. Murat, ed., 2014: 13).

15. yüzyıl nazari yaklaşımında perdelere aralık temelli yaklaşımdan daha çok, perdelerin makama yönelik ilişkileri önemsenmiştir (Aydar, 2018: 186). Bu bakımdan müziğin ilmi kısmı kadar ameli kısmının da önemsendiği makam anlatımı, işrakî felsefe geleneği esas alınarak marifetullahın tasavvuf ilmi açısından daha önemli görülen bâtin bilgileri daha fazla içermektedir.

Sonuç Yerine: Dünya'yı ve Ukbâ'yı Anlayış ve Algılayış Biçimi Bakımından Marifetullah ve Müzik

İslâmî Türk siyasal sisteminde ilimlerin ve sanatların sosyo-ekonomik temelleri, Batı toplumlarından ayrıran, kendine özgü bir düşünce yapısı üzerinde atılmıştır. Batı siyasal düşüncesinde üretilen teoriler zaman zaman İslâmî Türk İlim ve Sanat anlayışını ortaya koymak için kullanılsa da esas itibarıyla yönetenler ve yönetilenler ekseninde bir ilim ve sanat mahsulâtı olduğu idrakiyle hareket edilmedikçe ilimlerin ve sanatların asıl muhatapları ile karşılaşmak güçleşecektir. Nitekim söz konusu yöneten ve yönetilenler ekseninde gelişme gösteren kültürel yapının da bu bağlamda

Nizam-ı Âlem düşüncesiyle örtüşmesi, bilgi üretmek ve yaymak ihtiyacına şüpheyle bakmak gerektiği fikri her daim gündemde tutulmalıdır. Bu çalışmaya konu olan yüzyıllar içerisinde İslâmî devlet yapısı özelinde Nizam-ı Âlem düşünce yapısının ilimler ve sanatlar açısından kritik olan şu noktasını hatırlatmak gerekmektedir. Nizam-ı Âlem düşüncesinin hâkim olduğu İslâm devletlerinde ne ilim bilime, ne de sanat tekniğe benzememektedir. Aralarındaki belirgin farkları kabul ederek yola çıkmak İslâmî Türk toplumunun tarihsel tecrübesini zamanının hem içinde hem de dışında denilebilecek bir anlam dünyası nazarında görebilmeyi mümkün kılmaktadır. Zamanının içinde denebilecek anlam dünyası ile kastedilen nazar; Karanlık Çağ'ını yaşayan Avrupa karşısında 7. yüzyılda yeni bir din, İslâm dini ile tanışan ve 8. yüzyıl itibarıyla da dünyanın entelektüel liderleri olan Müslümanların Orta Çağın duygu ve düşünce biçimi bakımından dinleşen düşünme sürecinin görülebildiği en belirgin örnek olmasıdır. (Unat, 2019). Zamanının dışında kalan anlam dünyasını oluşturan temel unsur ise İslâmî karakterli toplumsal tarihe bakıldığında iktidar sahiplerinin çeşitli sebeplerle ilimi, bilimi, teknolojiyi ve dahi sanatları kendi şahsi tarihsel tecrübelerini oluşturmak için aracı olarak kullanmalarıdır. Batılı ülkelerde de söz konusu unsur bilimsel ve teknolojik etkinliğin seyrini etkilemiş olsa da İslâmî Türk toplumu açısından kendine özgü denebilecek bir tarihsel tecrübe oluşturma çabası dikkat çekmektedir. İktidarların söz konusu bilgi üretme alanlarına ilişkin yaklaşımları âlimlerin ve sanatkârların üretecekleri bilginin türünü doğrudan belirlemiştir. Ancak bilginin türü ne olursa olsun yöneldiği hedef tek olmuştur ve bu hedef de İslâm toplumunu Batılı toplumların tarihsel tecrübelerinden ayırmıştır. Marifetullaha ulaşmak ve Nizâm-ı Âlem'i ümmet içinde yerleştirmek gayesi bir iktidar ideolojisi olarak İslâm toplumunun tarihsel anlatısında yerini almıştır (Demir, 2018: 20). Dünya'yı ve Ukbâ'yı anlayış ve algılayış biçimi bakımından düşünsel faaliyetlerin ve bu düşünsel faaliyetlerin önemli bir kısmını oluşturan bilimsel faaliyetlerin bu bağlamda gerçekleştirildiği söylenebilir. Bu minvalde müzikte sanatsal yaratımın ne olması gerektiği ve müzik anlatımının nazari temellerinin hangi teori çerçevesinde kurulması gerektiği üzerinde söz konusu anlayışın ve algılayışın etkisi büyüktür. Bu bağlamda denebilir ki; İslâmî Türk topluluklarında en temelde marifetullah nazariyesinin etkileri vardır ve müzik nazariyatı hakkında yazan âlimlerin de marifetullaha erişme gayeleri ortaktır.

KAYNAKÇA

Arıcioğlu, D. (2009). Tasavvuf- Mûsikî Münasebeti. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı.

Arslan, A. (2009), İlkçağ Felsefe Tarihi, 1. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Atay, H. (1967). İslam'da Olgun İnsan (İnsan-ı Kamil). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 155-171.

Aydar, D. (2018). Türk Müziği Nazariyatına Genel Bir Bakış. Bilig, 179, 196.

Chris Horner, E. W. (2011), Felsefe Aracılığıyla Düşünme, Phoenix. Ankara .

Çuçen, K. (2001). Bilgi Felsefesi, Asa Yayınları, Bursa.

Demir, R. (2015). Nerede Hata Yaptık? Lotus Yayınevi, İstanbul.

Demir, R. (2018). Bilim ve İktidar, Lotus Yayınevi, İstanbul.

Esen, H. C. (2022). Yeni Platonculuğun Osmanlı Mûsikî Nazariyatı Modelleri Üzerindeki Etkileri. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Müziği Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Gazzâlî. (2020). Müzik ve Manevi Coşku. (M. Serdar, Çev.) İlke Yayıncılık, İstanbul.

Gökberk, M. (2011). Felsefe Tarihi, Remzi Kitapevi, İstanbul.

İbiş, F. (2023). Kelâmın Felsefileşme Süreci. Kader Din Araştırmaları Dergisi, 225, 245.

Kaygın, S. (2019). Orta Çağ İslam Düşünce Dünyası'nın Roger Bacon'un Varlık Anlayışına Etkileri. Erdem, 127- 150.

Kuşeyrî, A. (2021). Kuşeyrî Risâlesi. (S. Uludağ, Çev.), Dergâh Yayınları, İstanbul.

Nizameddin, K. Y. (2014). Risâle-i Mûsikî. (U. Sezikli, Çev.) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Özcan, A. Ü. (2021). Tasavvuf'ta Marifetullah Anlayışı. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 748-767.

Özgür, Ü. (2001). Antik Yunan Modlarından Ortaçağ (Kilise) Modlarına. G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi , 169, 178.

Öztürk, O. M. (2014). Makam Müziğinde Ezgi Ve Makam İlişkisinin Analizi Ve Yorumlanması Açısından Yeni Bir Yaklaşım:Perde Düzenleri ve Makamsal Ezgi Çekirdekleri. İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, O. M. (2021). Makam Nazariyat Tarihinde Başlıca Gelenek ve Modeller, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara.

Sayılı, A. (2011). Ortaçağ İslâm Dünyasında Yüksek Öğretim Medrese. (R. Duran, Çev.). Öncü Basımevi, Ankara.

Sevim Tekeli, E. K. (2011). Bilim Tarihine Giriş, Nobel Yayıncılık, Ankara.

Şaşa, M. (2017). Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uludağ, S. (2014). Osmanlı Dönemi Tasavvuf Düşüncesinin Bazı Temel Kaynakları. (A. Y. Ocak, Dü.) Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler, s. 21-49. Uludağ, S. (2020). İslam Açısından Müzik ve Sema, Kabalıcı, İstanbul.

Unat, Y. (2019). Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Batıya Etkileri. Uluslararası İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Sempozyumu Bildirileri, (s. 137165). Diyarbakır.

Urmevî, S. (1999). Kitâbü'l-Edvâr. (M. N. Uygun, Çev.), Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.

Yaman, H. (2010). Mişkât-ı Nübüvvetten Hikmetin Beş Sütununa:İslam Felsefe Tarihinin Mâhiyeti ve Dinî Muhtevası Üzerine. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 195, 212.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/tusi-nasiruddin>